

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 3. SZÁM
LXI. ÉVFOLYAM

F. Romhányi Beatrix
Gondolatok a 14. századi pápai tizedjegyzék ürügyén

Az Anjou-országok társadalma
Serena Morelli, Riccardo Rao, Thierry Pécout tanulmányai

Kármán Gábor
Thököly Imre elfogása

Orosz László
A weimari Németország és Magyarország együttműködése

Erős Vilmos
Szellemtörténet versus népiségtörténet

Csapody Tamás
A cserenkai túlélő

Rajcsányi Péter
A Magyar Televízió 1956-1957-ben

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 3. szám

TANULMÁNYOK

- F. Romhányi Beatrix** • A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék 339
- Serena Morelli** • Társadalom és hivatalok Dél-Itáliában a 13–15. században 361
- Riccardo Rao** • Anjou-elitek az itáliai *comunék*ban: nemesek, hivatalnokok, idegenek 385
- Thierry Pécout** • Elitek az Anjou-kori Provence-ban 397
- Kármán Gábor** • Thököly Imre elfogása: a felső-magyarországi oszmán vazallus állam bukása és az erdélyi diplomácia 411
- Angelovics Helga** • Vay Miklós Zemplén megyei követi működése az 1830. évi országgyűlésen 433
- Orosz László** • „Egy vak és egy béna, ha összefognak...”
A weimari Németország és Magyarország együttműködésének kérdéséhez 451
- Erős Vilmos** • Szellemtörténet versus népiségtörténet.
Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek első felében 479
- Csapody Tamás** • A cservenkai túlélő. A bori munkaszolgálat 499
- Rajcsányi Péter** • A Magyar Televízió Intéző Bizottsága 1956–1957 – elhallgatott tények 509

MŰHELY

- Weisz Boglárka** • A magyar gazdaság mozdatórugói a középkorban. Az MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport hároméves (2015–2018) beszámolója 539

SZELLEMTÖRTÉNET VERSUS NÉPISÉGTÖRTÉNET
Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései
a nemzetiségek magyarországi történetéről
az 1940-es évek első felében

ERŐS VILMOS

INTELLECTUAL HISTORY [GEISTESGESCHICHTE] VERSUS
PEOPLE'S HISTORY [VOLKSGESCHICHTE]

The Divergent Interpretations of Gyula Szekfű and István Szabó in the early
1940s regarding the Non-Hungarian Ethnic Groups in Historical Hungary

The paper analyses the concise works devoted to the history of non-Hungarian ethnic groups of Hungary by two outstanding historians, Gyula Szekfű and István Szabó, in the early 1940s. The author argues that their frequently divergent approaches should basically be accounted for in terms of the authors' different perspectives. Szekfű was a representative of intellectual history and historicism, who treated the Hungarian people before all as a historical entity; his interpretation was dominated by the concept of political nation. István Szabó, on the other hand, was an adherent of people's history as conceived in Hungary by Elemér Mályusz, which was based on the popular concept of nation.

Keywords: historiography, intellectual history, nationalities question, Gyula Szekfű, István Szabó

A következő tanulmány szerzőjének egyik kedvenc műsora a Bartók Rádióban az *Egy zenemű több előadásban* című program. A műsor azt elemzi igen érzékletesen, hogy az egyes zeneművek különböző interpretációban mennyire másként hatnak, és egyáltalán mennyiféle különböző megközelítés képzelhető el. Mindez a történetírás úgynevezett „nyelvi fordulata”¹ után már szinte közhelynek számít a történettudományban is (persze azt megelőzően sem volt ismeretlen), de újból és újból érdemes akár különböző esettanulmányokon keresztül megvizsgálni ennek konzekvenciáit, mert nemcsak művekről, sze-

Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Kar, Modernkori Magyar Történelmi (nem önálló) Tanszék. A tanulmány a szerzőnek a „Geschichtsdeutungen in Zentraleuropa” című konferencián tartott bevezető előadása alapján készült. A konferenciát az Osztrák és a Magyar Tudományos Akadémia Kultúra és Irodalomtudományi Közös Bizottsága rendezte Debrecenben, 2016. szeptember 1–3 között.

¹ A tengerenyi irodalomból pl. Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003. 413–442.

mélyekről/történészekről, hanem a történetírás jellegéről is tapasztalatot szerezhetünk ezáltal.² Különösen érdekes mindez két hasonló módon felkészült, esetleg kifejezetten nagy formátumúnak minősített történész esetében, mint amilyenek a következő írás főszereplői is.

Az alábbi tanulmány Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezéseit veti össze az 1940-es évek első felében a nemzetiségek magyarországi történetéről, illetve általában a nemzetiségi kérdéstről.

Néhány filológiai megjegyzés

Előjáróban néhány filológiai természetű megállapítást tennék. Szekfű Gyulának a kérdéskörrel kapcsolatos legfontosabb, s itt elemzendő munkája 1942-ben jelent meg *Állam és nemzet* címmel.³ A tanulmánykötet az 1930-as évek elejétől az 1940-es évek elejéig tartó időszakban, a kérdéskörrel írt teoretikus jellegű, illetve konkrét kérdésekkel kapcsolatos műveit tartalmazza.⁴ Olvasható benne azonban egy kifejezetten a kötet számára készült összefoglaló tanulmány is a magyarországi nemzetiségek átfogó történetéről, amelynek címe *A nemzetiségi kérdés rövid története*.⁵ A következőkben Szekfű nézeteinek rekonstrukciójában, illetve a Szabó István nézeteivel való összehasonlításban erre fogok támaszkodni. Filológiai jellegű megjegyzés az is, hogy Szekfű tanulmánykötetéből több írás német nyelven is megjelent, így a *Népiség, nemzet, állam* az *Ungarische Jahrbücher* 1934-es kötetében, az *Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter* a *Südostdeutsche Forschungen* című folyóiratban (a *Südostforschung* elődje), 1935-ben, a *Völker im mittelalterlichen Ungarn* pedig az *Ungarn* folyóiratban, 1941-ben.⁶

Úgyszintén filológiai jellegű megjegyzés, hogy Szekfű szóban forgó kötete franciául is megjelent 1945-ben, *État et Nation* címmel,⁷ a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóirat könyvsorozatában. A két kötet között azonban igen jelentős eltérések vannak. A francia

² Ez a megközelítés nem volt ismeretlen a tanulmány által érintett időszakban, azaz az 1940-es évek elején sem. Guoth Kálmán például a *Századok* 1942-es évfolyamában ugyanannak a forrásnak két különböző szemléletű, ezért eltérő interpretációs lehetőségeit vizsgálta. Vö. Guoth Kálmán: Egy forrás két történészszemlélet tükrében. *Századok* 76 (1942) 43–64. A következők természetesen nem egy bizonyos forrásra vonatkoznak, hanem egy átfogó kérdésre, a nemzetiségek évezredes magyarországi történetére, az analógia mégis helytálló lehet, mert a két szerző szinte azonos időben alapvetően különbözőképpen rendezte el mondanivalóját erre vonatkozóan.

³ Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről*. Bp., 1942.

⁴ Szekfű Gyula: *Népiség, nemzet, állam. Magyar Szemle* 8 (1934) 22. köt. 5–13.; Uő: *A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. Magyar Szemle* 9 (1935) 25. köt. 5–13.; Uő: *A népi elv két arca. Bajza József emlékének. Magyar Szemle* 13 (1939) 35. köt. 5–12.

⁵ Szekfű Gyula: *A nemzetiségi kérdés rövid története*. In: *Állam és nemzet*, 85–177. [Újból megjelent in: uő: *Nép, nemzet, állam*. Szerk. Erős Vilmos. Bp., 2002. 476–546.]

⁶ Gyula Szekfű: *Volkstum, Nation, Staat. Ungarische Jahrbücher*. 14. Hrg. Julius von Farkas. Berlin–Leipzig, 1934. 341–352.; Uő: *Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936) 16–26.; Uő: *Völker im mittelalterlichen Ungarn. Ungarn* 1 (1941) 705–717.

⁷ Jules Szekfű: *État et nation*. Paris–Bp., 1945.

kiadásban nem találhatók meg Szekfűnek a *Magyar Nemzetben* megjelent publicisztikai cikkei, bekerült viszont 1926-os, nagy terjedelmű tanulmányának, az *Iratok a magyar államnyelv történetéhez* című forráskiadványhoz írt Bevezetésének⁸ első része, valamint egy kisebb, korábban nem publikált tanulmánya a 19. századi magyar kisebbségi problematikáról, valamint nagy ívű akadémiai székfoglalója 1943-ból, *Az erdélyi szász történetírás* címmel, amelynek első része már 1943-ban megjelent a *Revue d'Histoire Comparée*-ban.⁹

Utóbbi tanulmány német nyelvű fordítását kutatásaim során Bécsben megtaláltam, így ez a több mint 80 oldalas verzió Szekfű németül olvasható műveinek listáját is gyarapítja.¹⁰ Ennek felidézése azért is kézenfekvő, mert Szekfű – német megrendelésre írt – átfogó magyar történeti összefoglalása, *A magyar állam életrajza* először németül jelent meg 1917-ben, *Der Staat Ungarn* címmel.¹¹ Szabónak az alábbiakban ismertetendő, e kérdéskörben született alapvető, 1941-ben megjelent műve *A magyarság életrajza* kifejezetten ennek egy ellendarabja (németül 1944-ben, *Ungarisches Volk* címmel adták ki).¹² A következőkben azonban e két összefoglalással nem foglalkozom, mert időben is viszonylag távol esnek egymástól.

Mindezzel azonban megérkeztünk Szabónak a kérdéskörrel kapcsolatos munkáihoz, melyeknek fő darabja az említett, 1941-ben publikált, *A magyarság életrajza* című kötet.¹³ Hozzátesszük, hogy Szabó e munkájának több fejezete angol és francia fordításban is napvilágot látott (Magyarországon),¹⁴ másrészt Szabó ebben az időszakban számos, úgynevezett népiségtörténeti tanulmányt publikált, amelyek jelentősen elősegítik nagy szintézisének értelmezését.¹⁵ Közülük különösen is kettőt emelnék ki: egyrészt 1943–44-es nagy ívű, *Nemzet szemlélet és magyarságtudat* című, négyrészes tanulmány sorozatát a *Sorsunk* című folyóiratból,¹⁶ amely világosan bizonyítja, hogy nézetei, tudományos tézisei háttérben elméleti/teoretikus – rosszabb indulatúak szerint ideologikus-retorikus – megfontolások húzódnak meg.¹⁷

Másik vizsgálándó tanulmánya szintén a már szóba került *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratban jelent meg (ugyancsak 1943-ban), *L'assimilation ethnique dans le bassin*

⁸ Szekfű Gyula: Bevezetés. In: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Magyarország újabkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez.* Bp., 1926. 7–208.

⁹ Vö. Szekfű Gyula: *Az erdélyi szász történetírás.* I–II. *Magyarságtudomány* 2 (1943) 174–198., 325–373.

¹⁰ Gyula Szekfű: *Die siebenbürgische sächsische Geschichtschreibung.* 1943–1944. 86 lap.

¹¹ Gyula Szekfű: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtstudie.* Stuttgart–Berlin, 1917.; Uő: *A magyar állam életrajza.* Bp., 1918.

¹² Stefan Szabó: *Ungarisches Volk.* Bp.–Leipzig, 1944.

¹³ Szabó István: *A magyarság életrajza.* Bp., 1941. [Reprint: 1990.]

¹⁴ Vö. Le peuplement de la Hongrie du XIIe au XVe siècle. La population de la Hongrie aux XVIe et XVIIe siècles. Biographie du peuple hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* (1943) 217–225., 352–364.; Les Hongrois et les nationalités aux XVIe et XVIIe siècles. Biographie du peuple hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* (1944) 110–121.

¹⁵ Vö. Szabó: *A magyarság életrajza*, illetve uő: *Népiségtörténeti tanulmányok.* Szerk., bev., jegyz., függelékét összeáll. Erős Vilmos. Bp., 2005.

¹⁶ Szabó István: *Nemzet szemlélet és magyarságtudat.* *Sorsunk* 3 (1943) 730–738., 836–844., 891–895., 4 (1944) 34–42.

¹⁷ Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika.* Szabó István: *A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója.* Debrecen, 2005.

des Carpathes avant 1918 címmel.¹⁸ Ez az átfogó tanulmány a magyarországi asszimiláció majd ezeréves problematikájával foglalkozott. Eredeti, magyar nyelvű szövege (amint 2005-ös kötetemben bizonyítottam)¹⁹ jelentősen, fogalmi, elvi szempontból is szignifikáns módon eltér a végül megjelent változattól. E változtatásokat egyébként a *Revue d'Histoire Comparée* szerkesztői, nem utolsósorban Szekfű tanítványai (Benda Kálmán, esetleg Kosáry Domokos) eszközölték Szabó szövegén, ezért is releváns ebben a vonatkozásban ennek felidézése.²⁰

(Szabó eredeti tanulmányát Somlyói Tóth Tibor saját neve alatt, a *Valóság* című folyóiratban publikálta az 1980-as években.²¹ Néhány apró változtatást, kiegészítést ő is tett a szövegen, ennek azonban nincs koncepcionális jelentősége, csupán sarlatán voltaként szolgál újabb bizonyítékaul.²²)

Középkor

Melyek Szekfű és Szabó nézeteinek, illetve narratívájának fő különbségei a nemzetiségek magyarországi történetére vonatkozóan? A következőkben, alapvetően kronologikus rendet követve a honfoglalástól a 19. századig, illetve részben a két világháború közötti időszakig mutatom be a vonatkozó nézeteket.

A középkorra, illetve a honfoglalás, valamint az államalapítás idejére a következők állapíthatók meg: Szekfű egyik legfontosabb tézise ezen időszakkal kapcsolatban az úgynevezett Szent István-i állam, valamint Szent Istvánnak a beköltöző nemzetiségekkel szembeni türelmes nemzetiségi politikája. Az István király *Intelmeiben* megfogalmazott, „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és törekeny” – Szekfű szerint határozottan keresztény gyökerekből táplálkozó – elve értelmében akár a nemzetiségi autonómiák biztosítására is hajlandó volt.²³ Szekfű e tézisének román (és egyes német, például Valjavec)

¹⁸ István Szabó: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. *Revue d'Histoire Comparée* 21 (1943) 279–330.

¹⁹ Vö. Erős: *Asszimiláció és retorika*.

²⁰ Bolgár Dániel: Népből nemzet, történelemből szónok. *BUKSZ* 18 (2006) 223–230.; Uő: Viszontválasz. [Erős Vilmosnak] *BUKSZ* 19 (2007) 7–10.

²¹ Somlyói Tóth Tibor: Asszimiláció hungarika. *Valóság* 27 (1984) 12. sz. 34–47.

²² Amint a 2005-ben megjelent kötet kíséret tanulmányában jeleztem, a *Revue d'Histoire Comparée* szerkesztői Szabó szövegében – még a fordítás előtt – a nép fogalmát javították következetesen nemzetre, valamint Magyarország helyett számos alkalommal Kárpáti Medencét (sic!) írtak. Mindkettő koncepcionális alapon történt, amely igen szorosan összefügg Szekfű Gyula nézeteivel. Lásd pl. Erős: *Asszimiláció és retorika*, 12. Megjegyzendő még, hogy a bevezetés utolsó mondata sem Szabótól származik, az a szerkesztők utólagos betoldása, ahol a Kárpáti Medence már nem szögletes zárójelben szerepel, hiszen itt nem javításról, hanem kiegészítésről, azaz a szerkesztők saját szövegéről van szó. A később franciára fordított betoldás így hangzik: „Ebben a tanulmányban a Kárpáti Medence és a magyarság múltjában végbement asszimilációt fogjuk ismertetni. Előbb az asszimiláció körülményeit és eredményeit, majd az itt élő népek életében mutatkozó jelentőségét.” Uo. 15.

²³ Vö. pl. Szekfű Gyula: A szentistváni állam és a történetírás: In: *Állam és nemzet*, 9–38.

történészek²⁴ hevesen támadták, mondván, hogy a románság Erdélyben soha nem volt számbeli kisebbségben, a magyar állam felségterülete oda soha nem is terjedt ki, így magyar kisebbségi politikáról ott nem is beszélhetünk.²⁵

Szekfűnek a Szent István-i államról vallott nézetei hátterében egy sajátos magyar nemzetfogalom húzódik meg.²⁶ A történész az 1930-as évek elejétől, a nemzetiségekkel, illetve a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos tanulmányainak előtérbe kerülésétől kétfajta nemzetfogalmat különböztetett meg: a francia asszimilációra tör, állam és nemzet határait azonosnak tekintette (politikai nemzet), a nemzeti kisebbségeket, pl. a bretonokat be kívánta olvasztani.²⁷ Ezzel ellentétes a még Herderig visszanyúló német, a népen (*Volkstum*) alapuló koncepció, amely disszimilációra tör, s amely például az első világháború után az állami határokon kívül rekedt német kisebbségek számára népi egyéniségük, kultúrájuk, nyelvük stb. megőrzését írta elő.²⁸ A Szekfű által is koncipiált Szent István-i nemzetfogalom a kettő között helyezkedik el: Magyarország soknemzetiségű állam (a horvátok, szerbek, szlovákok, németek, románok nem bretonok, provanszálók stb.), így állam és nemzet határai nem tehetők azonosossá. Nem fogadható el a német fogalom sem, mert a világháború árnyékában a német disszimilációs törekvések nemcsak a történelmi Magyarország eszméjét veszélyeztették, hanem például a Dunántúl és a Balaton környékének elcsatolását is propagálták.²⁹ A Szent István-i állam úgy áll a kétfajta koncepció között, hogy biztosítaná a nemzetiségek számára az autonómiát (mindenkor a korviszonyoknak megfelelő fokon), de csak addig a mértékig, amíg ez nem veszélyezteti a történelmi magyar állam integritását. (Ennek további részleteire a későbbiekben visszatérek, mert Szekfű ezen fel fogását a teljes magyarországi nemzetiségi történetben érvényesítette.³⁰)

Szekfű nézeteinek leghevesebb vitatója Mályusz Elemér,³¹ aki ebben az időben a népi ségtörténeti kutatások kapcsán Szabó kollégája, sőt, több vonatkozásban eszmetársa volt. Mályusz az akkor már javában folyó népiség- és településtörténeti kutatások eredményeire hivatkozva azt állította, hogy a különböző nemzetiségeket az Árpád-házi királyok a magyarság közé, szétszórva telepítették le (innen a Horváti, Olaszi, Németi, Oroszi stb. nevű falvak, amelyek nevüket nyilván a körülöttük többségben élő magyar tömbtől kapták³²),

²⁴ Román részről elsősorban Ioan Lupas támadta Szekfűt. Lupasról lásd pl. Mărza Radu: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania*. Bratislava, 2014.; Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Bp., 2014.

²⁵ A Lupas–Szekfű, illetve a Valjavec–Szekfű viszonyokra lásd Erős Vilmos: A második „számúzott Rákóczi” vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása. *Századok* 150 (2016) 3–46.

²⁶ Erős Vilmos: A Szent István-i államtól Kárpát-Európáig. Szekfű Gyula történetpolitikai gondolkodása az 1940-es évek első felében. *Limes* 23 (2010) 2. sz. 15–30.

²⁷ Vö. Szekfű: Népiség, nemzet, állam.

²⁸ Uo. A német Volksgechichtéhez irodalom: pl. Michael Fahlbusch: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften von 1931–1945*. Baden-Baden, 1999.; Ingo Haar: *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf” im Osten*. Göttingen, 2002. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. Bd 243.)

²⁹ Vö. pl. Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle* (1932) 25. köt. 241–253.

³⁰ Vö. Szekfű: A nemzetiségi kérdés.

³¹ Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.

³² Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika I–II. *Századok* 73 (1939) 257–294., 385–448.

tehát céljuk a nemzetiségek beolvasztása volt, hiszen így nem lehettek a magyarság el-lenségei, akik autonómiákkal gyengítették volna a magyarság népi erejét.

Mályusz szerint is létezett persze türelmes nemzetiségi politika (sőt, általában is ezt tartja az egyetlen helyes magatartásnak a nemzetiségek irányában), ezt azonban a ma-gyarság önjerejéből, nem pedig egy idegen származású klerikusnak, az *Intelmek* szerzőjének ihletésére alakította ki. Ez a 15. században jelent meg, amikor a társadalmi fejlődés egyéb-ként is a rendi autonómiák kialakulásának irányába mutatott (vö. az Universitas Saxonum Mátyás alatt).³³

Szabó István említett munkájában³⁴ sok vonatkozásban a két álláspont kibékítésére vagy meghaladására törekszik: mindkét említett történéssel szemben tagadja, hogy léte-zett volna valamiféle tudatos magyar nemzetiségi politika a középkorban. Szerinte a be-költöző nemzetiségekkel szembeni magatartást elsősorban a társadalmi viszonyok, vala-mint hadi és gazdasági érdekek határozták meg. Volt, amikor egy tömbben és nagyobb számban telepítették le őket (pl. az erdélyi szászokat), aminek elsősorban az ország védel-mének a biztosítása volt a fő célja. Bizonyítja ezt a Német Lovagrend letelepítése,³⁵ majd röviddel később kiűzése is, akik ezt a feladatot végül nem tudták, és nem is akarták ellátni. Az elsősorban német városi lakosság számára sem etnikai szempontok alapján biztosítot-tak kiváltságokat az uralkodók, hanem azért, mert e városok fejlődésétől bevételeik növe-kedését, illetve a gazdaság, különösen az ipar és a kereskedelem fejlődését várták.³⁶

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy Szabó is több esetben érvényesített etnikai, illetve ideologikus szempontokat a középkor, sőt a honfoglalás vonatkozásában is. Így számos helyen kifejti azt a nézetét, hogy a honfoglalás kori magyarság egyrészt tagolt volt, másrészt számarányában egyértelműen felülmúlta az itt talált, főként szláv népeket, hiszen – az eredetileg szintén törökfajú bolgárokkal ellentétben – nyelvét sikerült rájuk

³³ Uo., illetve erről még sokkal átpolitizáltabban lásd Mályusz Elemér: A magyarság erői a Kárpát-medencében. *Képes Tábóri Ujság* (1942) 16. sz. 4. [*Magyar Katonaujság* melléklete.]

³⁴ Szabó: *A magyarság életrajza*. Szabó István a Szekfű és Mályusz között lefolyt vitáról a következőket írja: „A két álláspont merőben ellentétes egymással, de közös alapjuk van: azt, ami az ország nem magyar né-peivel történt, vagy nem történt, egyformán tudatosan kitűzött és megformált állami akaratnak, tehát »nemzetiségi politiká«-nak tulajdonítják. A tudományos részletkutatások fogják megvilágítani, hogy a közös szemléleti alapon nyugvó, de eltérő eredményekre jutó két álláspont között lehetséges-e a kiegyen-lítés, e helyen csupán rendszerezni kívánjuk azokat a főbb jelenségeket, amelyek a magyarság és a nem magyar népelemek viszonyában a magyarság életfolyama szempontjából szerepet játszottak.” Szabó: *A magyarság életrajza*, 54.; „Azok a jelenségek tehát, amelyek a középkori magyar államalakulatnak a nem magyar népelemek iránt tanúsított magatartásában megfigyelhetők, ezt a képet adják: az állam az egész középkor folyamán szívesen tár kaput a beköltözni kívánó nem magyar népelemek előtt, sőt maga is hívó szóval fordul feléjük s e magatartás mögött az államhatalom érdeke áll; a nem magyar népelemek sorsa a természetes erők hatása alatt önként, mesterséges beavatkozás nélkül alakul; az államhatalom a népiség marandóságát és kifejlését nem gátolja s bár nemzetiségi céllal nem erősíti, a népiséget tápláló el-szigeteltség, sajátos életforma és hagyomány erejét társadalmi célzatú önkormányzatok és más kiváltságok révén mégis fokozza...” Uo. 68–69.

³⁵ Pószán László: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen, 1996.

³⁶ Szabó: *A magyarság életrajza*, 62–63., 65.; Uő: A debreceni közösség. *Debreczeni Képes Kalendárium* 40 (1940) 73–77.

„erőltetnie”. (Ezzel függ össze Szabónak, az 1940-es évek elején is kifejtett nézete, miszerint a magyarság etnikai alkata a honfoglalás idején már kialakult és megállapodott volt.³⁷)

Másrészt Szabó heves vitákat folytatott Konrad Schünemann német történésszel a magyar városfejlődés, a magyar városok kialakulásának kérdésében.³⁸ Schünemann ugyanis azt állította, hogy mindez alapjában véve német, nyugati hatásra ment végbe, amit bizonyít a magyar városok alaprajza is. Szabó ezzel szemben azt állította, hogy Debrecen és Szeged példája és alaprajza azt bizonyítja, hogy létezik önálló, autochton magyar városfejlődés, amely gyökeresen eltér a némettől, sőt a magyarság, írja majd később, már a honfoglalás előtt is részben letelepült életmódot folytatott, a téli szállások ugyanis a későbbi falvak előzményeinek tekinthetők.³⁹

Kora újkor

Mi jellemzi a két történész 16–18. századra vonatkozó nézeteit a nemzetiségi kérdéssel összefüggésben? (Az itt érvényesített időbeli szakaszolás azért is helytálló, mert a két szerző külön fejezeteket szentel ezen időszakoknak, mindketten egyet-egyet a 17. és 18. századnak.)⁴⁰

Természetesen mindketten a török hódítást tartják a korszak fő problémájának. Szekfű azonban⁴¹ ezzel a korszakkal kapcsolatban fejt ki nevezetes tézisé az úgynevezett kismagyar–nagy magyar szembenállásra/megoszlásra vonatkozóan.⁴² Szekfű legutóbbi monográfiája szerint⁴³ ez a magyar történelemről alkotott koncepciójának „mesterelbeszélése” – ez azért véleményem szerint nem teljesen így van –, amelynek nyomai már

³⁷ Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 143–144.

³⁸ Erős Vilmos: A helytörténetről a népiségtörténetig... és tovább. Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai. *Valóság* 60 (2017) 2. sz. 19–52.

³⁹ Uo. E tanulmányomban elemzem még Szabónak egy helytörténeti munka szerzőjéhez, Schleich Lajoshoz írott levelét az 1930-as évek elejéről. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (= MTA KIK) Ms 5438/115. A végül meg nem jelent írás a német kultúrhatást igyekezett kimutatni Debrecen történetében, amit Szabó vitriolosan és nagy vehemenciával utasított vissza, illetve tételesen cáfolt. Nem kétséges mindennek a németellenes felhangja. Vö. *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*. Vál., jegyz. és szerk. Erős Vilmos. Bp., 2006. 75–80. A középkori viszonyok tárgyalásánál érdemes még felidézni, hogy Szabó István *Ugocsa megye* című munkáját két, Szekfű Gyulához közel álló piarista történész alaposan megtámadta 1937-ben a *Történetírás* című folyóiratban. A cikkek szerzői Lénárd Ödön és Meskó Lajos voltak, akik számos kifogást emeltek Szabó ellen, például hogy csak a nemzetiséget vizsgálta, a társadalmi viszonyokat nem, s a német népiségtörténethez hasonlóan a felsőbb társadalmi rétegeket, a nemességet nem mindig tekinti a magyarsághoz tartozónak. Erős Vilmos: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. In: Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 7–44.; *A harmadik út felé*, 399–401. Lásd mindezekhez részletesebben Erős Vilmos: A populus bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. I. *Valóság* 62 (2019) 3. sz. 66.

⁴⁰ Szekfű: A nemzetiségi kérdés, 109–146.; Szabó: *A magyarság életrajza*, 100–163.

⁴¹ Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Szerk. Soós István – Pótó János. Bp., 2003.

⁴² Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. Bp., 1935–1936.

⁴³ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015.; Szekfűről legújabbban Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időben. Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016*. Pécs, 2017.

a számúzótt Rákóczi-vita⁴⁴ után felbukkannak történetírásában. *Expressis verbis*, 1924-ben, a *Történetpolitikai tanulmányok*⁴⁵ beszél először Szekfű a dunántúli (értsd nagymagyar), valamint tiszai/tiszántúli (értsd kismagyar) lelki alkat különbségéről. Ezt a *Magyar történet* című, nagyszabású szintézisében⁴⁶ érvényesíti is a Mátyástól kezdődő kora újkori magyar történet tárgyalásában.⁴⁷ Eszerint az európai és modernizációs értékeket elsősorban az ország nyugati feléből származó, katolikus magyarok, nemritkán arisztokraták, így Nádasdy Tamás, Esterházy Miklós, Illésházy István, Pázmány Péter, Károlyi Sándor, Széchenyi István, Deák Ferenc stb. képviselték, akik a Habsburgokkal való együttműködésre, utóbb kiegyezésre építették politikájukat. (Romsics Ignác szerint ők a labanc politika reprezentánsai.⁴⁸) Ezzel szemben áll az újkori magyar történelem úgynevezett kismagyar, illetőleg tiszai/tiszántúli vonala, amelynek ikonjai Szapolyai János, Bocskai István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc, később Kossuth Lajos. A dualizmus idején Kossuth Ferenc, Thaly Kálmán, a Függetlenségi Párt (ők lennének Romsics Ignác felfogása szerint a kurucok), akik főként protestáns, függetlenség párti, Habsburg-ellenes lázadók, akiknek azonban komoly társadalmi és modernizációs programjuk nincsen. Pusztán saját rendi és önző társadalmi „osztályérdekük” mozgatja őket, vagy a nemzeti szuverenitás külsőleges momentumai (vezényleti nyelv, zászló, címer stb.).⁴⁹

Az 1930-as évektől kezdve⁵⁰ Szekfű ezt összekapcsolja a faji, turáni nézeteket hirdetőekkel is, akiknek nincs európai műveltségük, Nyugatra tekintő társadalomátalkító, szociális programjuk. A magyarság szövetségeseit és gyökereit Keleten, részben a törököknél vagy távolabb (Japánig elmenően) keresnék, s ebben a nagy őskeresésben, a hun–magyar, sumer–magyar rokonság, s így a magyarság „nagy, harcos” voltának bizonyításával, tehát faji alapon kívánják a nemzettudatot megalapozni.⁵¹

Szabó István 1934-ben, a *Protestáns Szemlében* ír recenziót a *Három nemzedékről*, különösen az V. könyvről.⁵² Ebben sok tekintetben dicséri Szekfűt (általában is tisztelettel nyilatkozott történész kollégájáról, már a Schünemann-vitában is pozitívan hivatkozott rá⁵³), a nagymagyar–kismagyar megkülönböztetést viszont, különösen azt az állítást, hogy az európai és a haladást csak az ország nyugati fele képviselte volna, a leghatározottabban visszautasítja. Szabó nem egyszerűen csak cáfolja Szekfű e tézisét, hanem egyenesen annak ellenkezőjét állítja akkori és későbbi történetírásában is, jelesen a jelen írás egyik

⁴⁴ Szekfű Gyula: *A számúzótt Rákóczi, 1715–1735*. Bp., 1913. Vö. Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója*. Bp., 1976.

⁴⁵ Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Bp., 1924.

⁴⁶ Vö. Hóman–Szekfű: *Magyar történet*. I–V.

⁴⁷ Egyes szerzők állításával ellentétben a *Magyar történet* e részét nem Hóman Bálint, hanem Szekfű Gyula írta. Erős Vilmos: „A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái. *Agrártörténeti Szemle* 58 (2017) 89–124.

⁴⁸ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011. 303.

⁴⁹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1934.

⁵⁰ Vö. Monostori: *Szekfű Gyula a változó időkben*, 205–211.

⁵¹ Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar. A magyar turanizmus története*. Bp., 2016.

⁵² Szabó István: *Három nemzedék után. Protestáns Szemle* 43 (1934) 364–368.

⁵³ Erős: *A helytörténettől a népiségtörténetig*.

fő tárgyát képező, *A magyarság életrajzában* is.⁵⁴ Eszerint nemhogy az ország nyugati fele, hanem ellenkezőleg: éppen a keleti, tiszai és tiszántúli, alföldi és protestáns része testesítette meg az igazi magyarságot, ez a magyarság ősi földje, kontinuitásának záloga, s innen indultak ki mindig is a magyarság függetlenségi, társadalomátalakító, forradalmi törekvései is. (Vö. számos írását még az 1945 utáni időszakból is, *Debrecen a történelemben* [1954], egyetemi előadások [1951-től írásos változatban], a hajdúkról, mezővárosokról, 1514-ről, a középkor végi parasztlázadásokról, valamint 1848-ról, illetve a Kossuthról szóló tanulmányai is.⁵⁵)

S hogy mindez alapvető szerepet játszik a 16–18. századi nemzetiségi történelemmel kapcsolatban is, azt világosan bizonyítják Szekfű és Szabó e korszakra vonatkozó szövegei. Szabó ugyanis *A magyarság életrajzában*, de egyéb népiségtörténeti tanulmányaiban is⁵⁶ azt fejti ki a török kiűzése kapcsán, hogy a magyar parasztságot ősi, a tájjal és földdel összenőtt vérmérséklete vonzotta vissza az Alföldre, amely mindig is a magyarság igazi települési területének, „néptalaj”-ának számított (Szabó használja is e fogalmat⁵⁷), s csak a 18. századi nagy bevándorlás, a betelepítés után (amely teljesen megbontotta az ország etnikai képét, mivel a magyarság 80%-os népi többségből kisebbségbe, 40% alá került) derült ki, hogy milyen stratégiai jelentősége van az Alföld birtoklásának: az mintegy a magyarság megmaradásának záloga.⁵⁸

Szekfű mindezt némi iróniával utasítja vissza, romantikus rekvizitumnak minősíti a magyar parasztságnak az Alföldre való ősi visszavágyódását, a földdel való összenövését. Szerinte mindennek egyszerűen az az oka, hogy a földesurak kedvező feltételeket kínáltak a visszatelepüléshez.⁵⁹

Nem találja viszont romantikusnak, sőt határozott szavakkal visszautasítja azt a történetészemléletet (már a 16–17. századi viszonyokat elemző fejezetben is⁶⁰), amely a magyar történelmet, a magyarság történetét „néptalaj”, „kultúrtalaj” és hasonló fogalmak keretében tárgyalja. Szerinte ugyanis a magyarság mindenekelőtt tudat és lélek („lelki

⁵⁴ Vö. Szabó István: *Magyar történelem az államalapításig*. I–II. félév. Debrecen, 1950–1951. 49. [Könyvomas egyetemi jegyzet]; Erős Vilmos: *Szabó István debreceni identitásai*. [Megjelenés előtt.]

⁵⁵ Szabó István: *Debrecen a történelemben. Élet és Tudomány* 9 (1954) 1635–1639.; Uő: *A hajdúk 1514-ben. Századok* 84 (1950) 178–198., 478–488. Uő: *A hajdúk 1514-ben*. In: uő: *Jobbágyok – parasztok*. Bp., 1976. 201–222.; Uő: *A hajdúság kialakulása. Alföld* 7 (1956) 3. sz. 50–57. Lásd még Erős: *A helytörténettől a népiségtörténetig*; uő: *Szabó István debreceni identitásai*.

⁵⁶ Szabó István: *Pusztuló magyarság*. In: *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., 1939–1942. III. 69–97.; Szabó István: *A nemzetiségek térnyerése és a magyarság*. In: uo. IV. 109–136. A tanulmányok újra megjelentek in: Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 87–106., 107–124.

⁵⁷ Vö. Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 140.; Erős: *Szabó István debreceni identitásai*.

⁵⁸ Szabó: *A magyarság életrajza*, 199.

⁵⁹ Szekfű: *Állam és nemzet*, 138.

⁶⁰ „Történetünket és benne nemzeti nagyságunkat nem lehet a 'népiség' kategóriába begyömöszölni, nagyságunkat mindenkor a lélek, s benne a politikai és műveltségi érték adta, mely ezekben a századokban sem tört meg, inkább soha nem látott virágokat hozott, még pedig nemcsak a legmagasabb műveltség körében, Zrínyiiben és Rákóczi Ferencben, nemcsak vallási téren Pázmányban és Méliusz Péterben, Dávid Ferencben, akik mind külön szint jelentettek Európa spektrumában, hanem a Balassi vezette utolsó végvári katonában, s a török iga alatt vért izzadt jobbágyban is, aki nemzetiségét, s annak hagyományait akkor sem hagyta el.” Szekfű: *Állam és nemzet*, 128.

alkat”⁶¹) kérdése, ezért például az irodalom és a magas műveltség sokkal alkalmasabb annak tulajdonképpeni érzékeltetésére.

Szintén e népi szemlélet maradványának aposztrofálja Szekfű azt a – Szabó által is osztott – nézetet, amely a nagybirtokosokat általában bírálja, mert birtokaikra nem magyar származású, hanem idegen jobbágyságokat telepítettek. Szekfű szerint anakronizmus lenne tőlük számonkérni a népi szemléletet, hiszen – mint mindenütt másutt – ez nem volt a kor „levegőjében”, s csak gazdasági érdekeiket követték.⁶²

Mindezekből következik a Habsburgok szerepének eltérő megítélése is a 18. századra vonatkozóan. Szekfű a korszakot (a korábbi történetírással ellentétben⁶³) egyébként is gyarapodó időszaknak, illetve az általa roppant pozitívnak tartott barokk időszakának tekinti, melynek egyik fő teljesítménye az ország újratelepítése és egyesítése, s ebben főszerepet játszottak a Habsburgok. (Szekfű szerint az európai jellegű intézményrendszer, például a dikasztériumok bevezetése is az ő érdemük.)⁶⁴

Szekfű visszautasítja azt a – Szabó által is osztott – interpretációt, miszerint a Habsburg impopulációs politikának népi és vallási indítékai voltak. A Habsburgok eszerint a német parasztokat segítették volna számos eszközzel a protestáns magyar parasztok/ jobbágyság háttérbe szorításával, s így összességében a magyarság meggyengítése lett volna a céljuk.⁶⁵

⁶¹ Szekfű: *Állam és nemzet*, 128.

⁶² „A magyar jobbágyság nagy tömegei indultak dél felé, több különböző motívumtól üzve-hajtva. Ezek közt nem merném említeni azt a körülményt, hogy a magyar jobbágy északibb, dombos és hegyes szállásain is megtartotta, mintegy tudat alatt, az Alföld emlékezetét és azt az ösztönt, hogy csak a síkságon élheti igazán az ő életét. Ez a feltevés kissé romantikusnak látszik, s mintha a ma divatos »népi« gondolkodás is hatással lenne kialakulására. Sokkal pozitívabb csábítások is közreműködtek a jobbágyság délnek indulásánál.” Szekfű: *Állam és nemzet*, 136.

⁶³ Ez mindenekelőtt a Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* (I–X. Bp., 1895–1898.) jelenti. Vö. Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 305–309.

⁶⁴ Vö. Tibor Frank: „Kakania” Remembered. The Austro-Hungarian Compromise in Hungarian Historiography (1867–1945). In: *Vergangene Größe und Ohnmacht in Ostmitteleuropa. Repräsentationen imperialer Erfahrung in der Historiographie seit 1918/Lost Greatness and Past Oppression in East Central Europe. Representation of the Imperial Experience in Historiography since 1918*. Hrsg. Frank Hadler – Matthias Mesenhöller. Leipzig, 2007. (Geschichtswissenschaft und Geschichtskultur im 20. Jahrhundert. Bd. 8) 247–261. Nyilvánvalóan a Szabó István által képviselt értelmezéssel szemben fogalmazza meg Szekfű az alábbi sorokat: „Az akkori magyar jobbágyságoknak ugyanis tényleg volt egy nagy indítékuk a vándorlásra – nem a már említett romantikus vágyódás az Alföldre, hiszen az Alföldön őseik, a török hódítás előtt, inkább falvakban laktak, melyek a hegy- és peremvidéki későbbi lakóhelyeikhez jobban hasonlítottak, semmint a végtelen pusztasághoz, amivé az alföld a török korszakban alacsonyult, – igazi ösztönként működött bennük, hogy ekkor már évtizedek óta megszokták a vándorlást, mint kuruc vagy labanckatonák, mint földönfutók, akiket császári had, török–tátár, labanc–kuruc Thököly óta nem engedett békésen élni. A vándorlási ösztön második természetüké vált, s ez volt kétségtelenül a második nagy mozgatója a dél felé áramlásnak, a Verbőczy-féle jobbágyhelyzetből szabadulás vágya mellett.” Szekfű: *Állam és nemzet*, 157.

⁶⁵ Ezt a nézetet képviseli egyébként Wellmann Imre is a *Magyar művelődéstörténet* negyedik kötetének bevezető tanulmányában (Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. In: *Magyar művelődéstörténet*, IV. 5–107.), valamint Szabó István opponensi véleménye Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra* című művéről. 1955–56. MTA KIK Ms 5440/32–33. Szabó itt is megismétli e kijelentését. Wellmannról lásd *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Szerk. Csíki Tamás – Rémiás Tibor. Miskolc, 1999.

Szabó ezzel diametrálisan ellenkező nézetet vall (a barokkot, Mályuszhoz és Domonovszkyhoz hasonlóan,⁶⁶ egyébként sem tartja olyan pozitívnak, mint Szekfű, ezzel ellentétben a felvilágosodást, jobbágyvédő intézkedései és racionalizmusa miatt inkább felértékeli), s a katolikus német parasztnak betelepítésében, kedvezményekben való részesítésében, magyarellenes, a magyarságot gyengíteni kívánó tendenciát lát.⁶⁷ Szabó szerint a Habsburg központi kormányzatszerkezet, a centralizmus kiépítése sem olyan kedvező magyar szempontból, mint ahogy azt Szekfű ábrázolja.⁶⁸ Ennek egyik döntő következménye volt ugyanis a középosztály, a nemesség, a hivatali, katonai, értelmiségi réteg felhígulása, mivel a Habsburgok e pályákat előszeretettel nem magyarokkal (főként németekkel és csehekkel) töltötték be, akik a politikai küzdőterre lépve magyarellenes, sőt a magyarság gyengítését célzó politikát követtek.⁶⁹

Hozzáteesszük, hogy Szabónak a 18. századra vonatkozó nézetei nem csak a Szekfűvel való szembeállításban értelmezhetők. Szabó ugyanis vehemensen vitatkozik a német népiségtörténettel, kitüntetetten pedig a korábban megismert Konrad Schünemann-nal is (jóllehet annak munkáját nagybecsüléssel idézi⁷⁰). Schünemann ugyanis a Habsburgokat éppen azért bírálja, mert nem képviselték eléggé a német népi érdekeket, pedig a 18. században, ha erőteljesebben támogatták volna a német parasztságot, lehetőség lett volna Magyarországnak és a magyaroknak a Német Birodalomba való betagozására (bekebelezésére⁷¹). Szabó ezzel szemben szögezi le az Alföld magyar birtoklásának stratégiai jelentőségét, amely szerinte az ősi földjéhez ragaszkodó, s így oda visszavándorló magyar parasztság érdeme volt elsősorban, s amely így az egész magyarság megtartásának, a Kárpát-medence birtoklásának is alapvető záloga volt.⁷²

A 19. század

A két történész nézeteinek elemzése és ütköztetése szempontjából alapvető jelentőségű a 19. század, annál is inkább, mert mindkét történész fogalmi és teoretikus jellegű műveinek⁷³ egyfajta kulminációs pontja ez az időszak, amelynek problematikája – főként Szabónál – átnyúlik a két világháború közötti periódusig.

⁶⁶ Mályusz Elemér: Magyar renaissance, magyar barokk. I–IV. *Budapesti Szemle* 80 (1936) 241. köt. 159–179., 293–318., 242. köt. 86–104., 154–174.

⁶⁷ Vö. Szabó István: *Magyarország története 1711-től a század végéig*. Debrecen, 1950–1951. [Könyvnyomat egyetemi jegyzet.]

⁶⁸ Szabó István: A jobbágy megnevelése. *Turul* 55 (1941) 11–21.

⁶⁹ Szabó ezt a véleményét már korábban is megfogalmazta. Vö. Szabó: A debreceni közösség.

⁷⁰ Szabó: *A magyarság életrajza*, 198–199.

⁷¹ Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történet-politikai gondolkodásban 1918–1941. Bp., 2010. 375–376.*

⁷² Erős Vilmos: A populusz bővületében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. II. *Valóság* 62 (2019) 4. sz. 40.

⁷³ Szekfű: Az erdélyi szász történetírás; Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat.

Szekfű nézeteinek velejét az jelenti, hogy a 19. századot, legfőképpen pedig az 1868. évi, Eötvös-Deák-féle nemzetiségi törvényt,⁷⁴ amely a politikai nemzet fogalmán alapszik, az egész fejlődés végpontjának, betetőződésének tekinti. Ebben nyilvánul meg szerinte leginkább a magyar politikai géniusz,⁷⁵ amely egyenes ági örököse az úgynevezett Szent István-i nemzetfogalomnak. Ennek már 1848/49-ben is fontos előzményei voltak, köztük a szabadságharc utolsó napjaiban hozott (persze végre nem hajtott), Szemere-féle nemzetiségi törvény.⁷⁶

Az 1868. XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában számos vonatkozásban biztosította a nemzetiségi autonómiát, de csak egy államalkotó nemzetet nevezett meg. Szekfű szerint legfőbb problémája, hogy sem magyar, sem nemzetiségi részről nem fogadták el, pedig akkor Európában egyedülálló módon biztosította a nemzeti kisebbségek jogait.⁷⁷

A nemzetiségek azonban (külső nyomásra is) már nem elégedtek meg mindezzel, főként úgy, hogy végrehajtásra sem kerültek. Végző soron a történeti magyar állam felbontására törekedtek: a nemzetek egymásnak feszülése a 19. században általános tendencia volt. Ebben a létharcban Szekfű szerint az egyedüli „megoldás” a kisebbségekkel szembeni tolerancia, a más nemzetek iránti tisztelet, amely szerinte a 16–18. századi vallási toleranciához hasonlóan fog megvalósulni.⁷⁸

Szekfű ilyen jellegű nézeteit román és német részről jelentős támadások érték.⁷⁹ A román Zenovie Pacliseanu például egyáltalán nem fogadta el, hogy a dualizmus korában a nemzetiségek „aranykoráról” beszélhetünk. Szerinte a magyarok brutálisan elnyomták a nemzeti kisebbségeket, a „népek börtönéről” beszélt, s ezért törvénytörő volt a Monarchia bukása, a történelmi magyar állam felbomlása. Nézete általános volt, pl. Eduard és Harold Steinacker, illetve részben Fritz Valjavec is osztotta.⁸⁰

Szekfű felfogásától gyökeresen eltértek Szabónak a 19. századra vonatkozó nézetei.⁸¹ Szabó ugyanis a 19. századot nem tetőpontnak tekinti, hanem a magyarság szempontjából végzetes hanyatlásként értelmezi. A 19. században ugyanis szerinte⁸² a magyarság számára káros, sőt végzetes folyamatok mentek végbe, amelyek a magyarság alapvető megengülését idézték elő.

Ez az időszak ugyanis a mesterséges asszimiláció időszaka volt, korábban szerinte csak természetes asszimilációról lehet beszélni. Ekkor vetődött fel a „grammatikailag egységes Magyarország” képzelet,⁸³ amely törekvéstől hiába óvott Széchenyi is. Az akkori állami politika ugyanis a nemzetiségek elmagyarosítására tört, s a 18. század végi mély-

⁷⁴ Gángó Gábor: Az 1868. évi nemzetiségi törvény következményei. *Korunk* 20 (2009) 5. sz. 9–16.

⁷⁵ Szekfű Gyula: Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. In: *Állam és nemzet*, 239–254.

⁷⁶ Szekfű: *Állam és nemzet*, 158–159.

⁷⁷ Szekfű: *État et nation*, 207–208., illetve Erős: A Szent István-i államtól Kárpát-Európáig.

⁷⁸ Vö. Szekfű: *État et nation*, 102–103.

⁷⁹ Mârza: *Romanian Historians*, 118–122.

⁸⁰ Törő László Dávid: Harold Steinacker történetfelfogása és a magyar történetírás. I–II. *Valóság* 59 (2017) 12. sz. 34–49., 60 (2018) 1. sz. 24–47.; Orosz: *Tudomány és politika*.

⁸¹ Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 135–144.

⁸² Szabó István: Az asszimiláció a magyarság történetében. *Hitel* 8 (1942) 4. sz. 1–15;

⁸³ Erős: *Asszimiláció és retorika*, 54.

ponthoz képest valóban el tudta érni a 20. század elejére a magyarság számbeli fölényét. Ez azonban csalóka ábránd volt, mert az újonnan asszimiláltak túlnyomó többsége nem vált igazából magyarrá, ami tragikus módon bizonyosodott be a háború alatt és után, amikor mindettől könnyedén megvált.⁸⁴

Különösen negatívan ítéli meg Szabó a mesterséges asszimilációban (értsd: a magyarság felhígulásában) a városok szerepét, amelyek a népek keveredésének medencéi voltak, valamint a liberális eszméket, amelyek ezt a felhígulást elősegítették. Ezek érvényesülése tette elérhetővé a középosztályi pályákat (állami hivatalok, intellektuel, katonaság) az idegenek számára, akik lelkükben nem, csak nyelvükben lettek magyarrá.⁸⁵

A magyarság igazi megtestesítői mindezzel szemben a falvak voltak, azaz a parasztság, amely a nemzeti hagyományok őrzője maradt a munkásság és értelmiség körében uralkodó nemzetközi, gyökértelen gondolatokkal szemben.⁸⁶

Elvi szempontból tartom perdöntőnek Szabó *Nemzet szemlélet és magyarságtudat* című, 1943–1944-es cikksorozatát.⁸⁷ Szabó ebben három nemzetfogalmat különböztet meg az újkori magyar nemzettudat fejlődésében. A még a Kézaiig visszanyúló,⁸⁸ de Werbőczynél⁸⁹ konkrét jogi formát öntő rendi nemzetfogalmat: ez nemzetet a politikai jogokkal rendelkezőket, tehát a nemességet értette. A 19. század ezzel szemben a politikai nemzet fogalmának a korszaka, amelyet a Szekfűnél is említett, sőt nála alapvető szerepet játszó, 1868. évi XLIV. törvénycikk fogalmazott meg axiómaszerűen, Eötvös József és Deák Ferenc sugallatára.⁹⁰

Szabó azonban a nemzetiségi törvényben, a politikai nemzetfogalom érvényesítésében nem tetőpontot, hanem nagymértékű hanyatlást lát (persze nem a rendi nemzetfogalomhoz képest). A 19. századi mesterséges asszimilációhoz hasonlóan e felfogás számára a nemzet pusztá formá, külsőség, amit bárki magáévá tehet akár egy hatósági esküvel. Képviselői nem tettek semmit a végzetes folyamatok kezelésére, azaz a nemzeti kisebbségek – végső soron a magyar állam felbontására irányuló – magyarellenes törekvéseivel való szembeszállásra, sőt egyáltalán ezek tudatosítására, s így a magyarság megerősítésére.⁹¹

Szabó szerint mindezzel szemben az optimális nemzetfogalom a két világháború közötti időszakban fogalmazódott meg és ért el áttörést. Ez a népi nemzet fogalma, amely részint az irodalomban, részint a tudományban (bizonyos fokig Szekfűt is ennek képviselői

⁸⁴ Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 144.

⁸⁵ Erős: *Asszimiláció és retorika*, 60–64.; Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 141–143.

⁸⁶ Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 191–192.

⁸⁷ Szabó: *Nemzet szemlélet és magyarságtudat*.

⁸⁸ Szücs Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történet szemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai*. In: uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Bp., 1984. 413–555. [2. kiad.]

⁸⁹ *Tanulmányok Werbőczy Istvánról*. Szerk. Hamza Gábor. Bp. 2001.

⁹⁰ Gángó: *Az 1868. évi nemzetiségi törvény következményei; uő: Az 1868. évi nemzetiségi törvény korunk nemzetiségpolitikájának tükrében*. *Barátság* 10 (2003) 4027–4031.; Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 185.

⁹¹ Szabó: *Nemzet szemlélet és magyarságtudat*, 185–186.

közé sorolja⁹²), legfőképpen azonban Mályusz Elemér népiségtörténeti irányzatában öltött testet. Szabó ezt a nemzetfelfogást tekinti tehát követendőnek.⁹³

Itt szeretném megjegyezni, hogy Szekfű a népi nemzet fogalmát alapvetően elutasította. Számos írását és vitáját felhozhatjuk ennek igazolására – például a Szabó Dezsővel, Németh Lászlóval, Karácsony Sándorral polemizáló írásait.⁹⁴ Itt most csak az *Állam és nemzet* francia változatában szereplő, *Az erdélyi szász történetírás* című nagyszabású, több mint 80 oldalas áttekintésére utalok.⁹⁵

Ebben a 16. századtól, a tulajdonképpeni szász öntudatra ébredéstől ábrázolja az erdélyi szász történetírás alakulását.⁹⁶ Szekfű azokat az erdélyi szász történetírókat tartja pozitívnak, akiknek bár fontos a szász etnikai öntudat, alapvetően mégis a magyar államhoz tartozónak, tehát hungarusnak és patriótának tekintették magukat.⁹⁷ (Szerinte számosan voltak ilyenek, a történetíráson kívül is.)⁹⁸ Ebből a szempontból kap nagyon rossz osztályzatot Schlözer⁹⁹ – aki persze irreleváns ebben a tekintetben – már sokkal inkább érvényes ez a Teutschokra: tulajdonképpen náluk jelenik meg a szász népiség tudata, de ez még politikai szempontból ártalmatlan rajongás, „népromantika”.¹⁰⁰

Mindez roppant veszélyessé a két világháború közötti időszakban, a *völkisch* és *Volkstum* gondolat uralkodóvá válásának idején válik, például Roderich Gooss¹⁰¹ és Maja Depner

⁹² Szabó Horváth János, Györffy István, Bartók Béla, Kodály Zoltán szerepét emeli ki még ebben a tekintetben. A Szabó–Györffy viszonyhoz megjegyzendő, hogy Szabó István Györffy István magántanára is volt az 1930-as évek végén a Budapesti Egyetemen. Erős: A helytörténettől a népiségtörténetig, Györffyről lásd Györffy György: István Györffy, a pioneer of Hungarian ethnography. *Hungarian Heritage* 1 (2000) 19–28.

⁹³ Szabó: Nemzetszemlélet és magyarságtudat; uő: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 200–202.

⁹⁴ Szekfű Gyula: Lírai történetiszemlélet. *Magyar Szemle* 13 (1939) 36. köt. 297–306.

⁹⁵ Jules Szekfű: L'historiographie des Saxons de Transylvanie. I. *Revue d'Histoire Comparée* 1 (1943) 123–162.; Szekfű: Az erdélyi szász történetírás.

⁹⁶ Edit Szegedi: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Köln–Weimar–Wien, 2002. Szekfű pozitív példaként emlegeti Auner Mihályt, aki szerinte a modern szellem- és gazdaságtörténet képviselője volt, s Eckhart Ferenc közeli munkatársa Bécsben. Vö. Auner Mihály levelei Szekfű Gyulához. Egyetemi Könyvtár, G 628. [Német nyelven.]

⁹⁷ A hungarusfogalomhoz lásd Kálmán Kovács: Die Rezeption von Theodor Körners Zrinyi und die Konstruktion von nationalen Mythen im 19. Jahrhundert. In: *Zagreber germanistische Beiträge. Jahrbuch für Literatur- und Sprachwissenschaft*. Ed. Marijan Bobinac. Zagreb, 2000. (ZBG 9) 89–98.

⁹⁸ Szekfű Gyula: Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle* 11 (1937) 30. köt. 223–231. (Továbbá in: uő: *Állam és nemzet*, 212–226.)

⁹⁹ A korábbi szász történetírásból Szekfű Krauss György, Weiss Mihály, Tröster János, Töppelt Lőrinc, Miles Mátyás, Franck Valentin műveit emeli ki, behatóan taglalva ellentéteiket a magyarság megítélését illetően.

¹⁰⁰ „Mint minden nemzeti történet, Teusché is célzatosan készült s ezt a célzatosságot nem is leplezte. Célja a szász népi egységnek a fenntartása volt, s ezt két eszközzel vélte leginkább elérni. Az egyik, hogy a szász történet századain keresztül ezt az egységet mutatta be, mint amely változatlan, örökké működő erő gyanánt adta meg minden korban minden egyes szásznak az életlehetőségeket. A nacionalizmusnak minde-nütt érvényesülő alaptanítása ez: a nemzetnek örök változatlan élete van és minden egyes nemzedéknek hasonlítani kell az előzőkhöz és folytatnia kell a munkát, melyet utódainak is át kell adnia.” Szekfű: Az erdélyi szász történetírás. II. 348. Lásd még Andreas Möckel: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein bei den Siebenbürger Sachsen*. In: *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg. Paul Philippi. Köln–Graz, 1967. 1–23.

¹⁰¹ Szekfű Gyula: Roderich Goos: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. *Történelmi Szemle* 2 (1913) 621–626.

történetírásában. Ezek a szerzők az antiszemita, fajgyűlölő, az idegeneket, illetve a magyarokat lenéző, a németek faji felsőbbrendűségét hirdető politika kiszolgálójává váltak, ennek összes politikai konzekvenciájával.¹⁰²

Az értelmezéshez

Hogy lehet értékelni végül az itt egymásnak feszülő két álláspontot? Egy nemrégiben megjelent historiográfiai/eszmetörténeti összefoglalás szerint¹⁰³ a két világháború kö-

¹⁰² Steinackerről lásd Renate Spreitzer: Harold Steinacker (1875–1965). In: *Österreichische Historiker*. I–III. Hrsg. Karel Hruza. Wien–Köln–Weimar, 2008–2019. I. 191–223.

¹⁰³ Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke, 2015. Berger e munkájában ezt írja a két világháború közötti Szent István-kultuszról: "The cult of the Catholic king, celebrated widely as founder of the Hungarian state, served the Horthy regime well in a number of ways: first it justified the regime's anti-liberalism and anti-socialism; secondly, it provided a religious legitimation of the hierarchical social order of Hungary; thirdly it underlined the close relationship between church and state (after all, St Stephen allegedly was sent a crown by the Pope; and, fourthly, it could be used to call for the revision of the peace treaty of Trianon which, for Hungary, had meant the loss of the two-thirds of its pre-war territory." [„A széleskörűen a magyar állam megalapítójaként ünnepelt katolikus király kultusza számos módon szolgálta a Horthy-rezsimet: először is, igazolta a rendszer antiliberális és antiszocializmusát; másodsor, vallási ideológiát nyújtott Magyarország hierarchikus szociális berendezkedéséhez; harmadszor, aláhúzza állam és egyház szoros összefonódását (végül is Szent Istvánnak állítólag a pápa küldte a koronát); negyedszer, fel lehetett használni a trianoni békeszerződés revíziójára, amely, véleményük szerint az ország háború előtti területe kétharmadának elvesztését eredményezte.”] 256. Ezzel szemben a protestáns, kommunista, szocialista, liberális történészek ezt vitatták, vagy legalábbis szkeptikusok voltak ezzel szemben s 1848, illetve a protestáns reformáció örökségét képviselték, s így a magyar nép történetében a szabadságért folytatott küzdelmet emelték ki. Bergernek a Szent István-i állam fogalmáról itt kifejtett felfogása több sebből is vérzik. Hogy ugyanis ez a koncepció antiliberális lenne, ez mindenképpen kérdéses, de legalábbis problematikus. Ennek pontosan az ellenkezőjét állítja Miskolczi Ambrus, aki a Szekfűvel igen szoros kapcsolatban lévő Zolnai Béla nézeteit elemezve bizonyítja, hogy az általa preferált Szent István-i nemzetfogalom nyitottabb, elfogadóbb, „liberálisabb” volt, mint ellenfeleié. Miskolczi Ambrus nézeteivel alapvetően egyetérthetünk. Ez a Szent István-i nemzetfogalom ugyanis az ezzel diametrálisan szemben álló, népi/etnikai nemzetfogalommal ellentétben konstituálódott, s képviselői/szószólói (pl. a szintén Szekfű-barát Joó Tibor) heves küzdelmeket folytattak utóbbi ellen, éppen ennek etnikai, nemritkán a faji gondolattal érintkező velleitá-sai miatt. Berger tehát itt alapvető különbségeket mos egybe.

Másrészt, hogy a protestáns oldal képviselte volna a pozitívabb, haladóbb álláspontot ekkoriban, ez szintén kérdéses. Szekfű Gyula protestáns kritikusai gyakran sokkal nacionalistábbak, hungarocentrikusabbak voltak, tehát inkább „jobboldalinak” tekinthetők, hiszen Szekfűt és pl. Eckhart Ferencet gyakran vádolták azzal, hogy „sárba rángatják” a magyar történelmet, leértékelik a nemzeti hősokeket és hagyományokat, s egy primitív politikai eseménytörténetet műveltek. Utóbbi érvényes Szekfű Gyula liberális és kommunista, szocialista bírálóira is. Róluk persze lehet állítani, hogy a professzionális történetírás pozíciójából távol tartották, kirekesztették őket, s ezért nem tudtak modernebb gazdasági és társadalomtörténeti, horribile dictu, szellem-történeti szempontokat érvényesíteni. Kérdés persze, hogy ezt miért nem tették meg a Szovjetunióban vagy az Egyesült Államokban (számosan emigráltak közülük), ahol az ilyen jellegű modernebb kutatásokhoz (véleményük szerint) sokkal kedvezőbb feltételek állottak rendelkezésre, mint a jobboldali Horthy-rezsim Magyarországon. Lásd Erős Vilmos: A második „száműzött Rákóczi” vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása. *Századok* 150 (2016) 3–46.; Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography*. New York, 1976. (*East European Monographs* 16.); *Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp., 1987.*; Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet*. Babits Mihály, Eckhardt Sándor,

zötti magyar történetírást alapvetően etnocentrikus, „etnoprotecionista” szemlélet jellemezte.¹⁰⁴

Ez a megállapítás Szekfűre, illetve számos kortársára, például Eckhart Ferencre vagy a *Revue d'Histoire Comparée*-ra biztosan nem igaz. Szekfű nézeteire – ez következik szellem-történeti alapállásából is¹⁰⁵ – az ettől gyökeresen eltérő történeti és politikai nemzetfogalom volt a jellemző.¹⁰⁶ Szekfű a népi/*Volkstum* szemlélettel már az 1930-as évek elejétől (sőt korábban is, vö. Sebestyén-ügy¹⁰⁷) igen komoly, olykor késhegyre menő vitákat folytatott. Történelmi alapú nemzetfogalma a népi szemléletnél nyitottabb, humanisztikusabb, az idegeneket befogadó, tehát például nem antiszemita tartalmú volt.¹⁰⁸

Nem lehet azonban a fasizmussal, illetve a német és osztrák *Volksgeschichte*¹⁰⁹ azonosítani Szabó István nézeteit sem. Egyrészt ugyanis – mert bár Mályusz Elemér alapvető hivatkozási pont számára – közte és Mályusz között jelentős különbségek is vannak.¹¹⁰ Ezt bizonyítja, hogy még népiségtörténeti fogantatású tanulmánya is megjelenhetett a Szekfű-tanítványok által szerkesztett¹¹¹ *Revue d'Histoire Comparée*-ban – igaz, a jelzett

Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról. Bp., 2001.; Vilmos Erős: Geistesgeschichte versus Volksgeschichte. *Ungarn Jahrbuch*. 2019. [Megjelenés előtt.]

¹⁰⁴ Dénes: A történelmi Magyarország eszménye. Recenzió: Erős Vilmos: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. [The ideal of historic Hungary: Gyula Szekfű, historian and ideologue.] By Iván Zoltán Dénes. *Hungarian Historical Review* 5 (2016) 444–449.

¹⁰⁵ Miskolczy: *Szellem és nemzet*; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Bp., 2011.; Stefan Jordan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Padernborn–München–Wien–Zürich, 2016. 85–96. [Auf. 3.]

¹⁰⁶ Hasonló volt egyéb „szellemtörténészek”, pl. Hóman Bálint vagy Deér József felfogása is. Erős Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. *Magyar Szemle* [Új évf.] 9 (2010) 90–106.; *Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011.; *Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma*. Szerk. Koszta László. Szeged, 2006.

¹⁰⁷ Szekfű: Lírai történet szemlélet; uő: Népiség, nemzet, állam; uő: A népi elv két arca; Erős Vilmos: Sebestyén Gyula bírósági pere Szekfű Gyulával. *Néprajzi Látóhatár* 20 (2011) 3. sz. 83–103.; Karl Nehring: Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec und Szekfű Gyula 1934–1936. *Südost-Forschungen* 50 (1991) 1–30.

¹⁰⁸ Ezt az értelmezést vitatja Dénes Iván Zoltán idézett Szekfű-monográfiájában. Ezzel ellentétes álláspontomról lásd Erős Vilmos: Historicizmus és fantomirodalom. Dénes Iván Zoltán Szekfű Gyula-monográfiájáról. *Valóság* 59 (2017) 12. sz. 84–96.

¹⁰⁹ A korábban idézettekén kívül lásd Willi Oberkrome: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945*. Göttingen, 1993.; *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*. Hrsg. Manfred Hettling. Göttingen, 2003.

¹¹⁰ A Szabó–Mályusz viszonyhoz lásd még Szabónak Mályuszhoz írott leveleit. In: Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 211–229. Az előzőkben kifejtettek alapján igen kétségesnek tartom azt az újabban megfogalmazódó törekvést, amely Szabót állítja be Szekfűvel szemben (valószínűleg ő lenne a szellem-történet Romsics Ignác által említett fő képviselője) mint a társadalomtörténeti törekvéseket inkább érvényesítő történészt, ennek megfelelően pedig tárgyilagosaabbnak, „tudományosabbnak”, prekonceptióktól mentesebbnek. Lásd Romsics: *Clio bűvöletében*, 336–337. 2005-ös tanulmányomban világosan bizonyítottam ennek ellenkezőjét. Lásd e tanulmányban, 23. j. Szabó István asszimilációfelfogásával foglalkozik Gyáni Gábor is az asszimiláció kérdésének irodalmát elemző tanulmányában. Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténet-írásban. In: uő: *Történelemszempontok*. Bp. 2002. 119–133. Mind Gyáni, mind Romsics értékelésével szemben áll Faragó Tamás véleménye. Vö. e tanulmányban, 114. j. Bővebben: Erős Vilmos: A populus bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. III. *Valóság* 62 (2019) 5. sz. 57–58.

¹¹¹ Óze Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése*. Bp., 2014.

korrekciókkal. Az 1944-ben megjelent német nyelvű könyvét is az a Magyar Történet-tudományi Intézet adta ki, amely a Teleki Intézet tagintézménye volt, ez pedig kizárta kutatási köréből a Mályusz-féle népiségtörténeti programot.¹¹²

Hozzátehető ráadásul, hogy bár Szabó Istvánnál is feltűnnek alkalmanként a német népiségtörténet olyan – minimum gyanút ébresztő – fogalmai, mint a „néptalaj”, ezt Szabó Mályusznál sokkal kevésbé, inkább csak felületi módon érvényesíti. A fajiságra való hivatkozás is minimális, a nép számára is inkább történetileg létrejött képződmény.¹¹³

Másrészt az is megjegyezhető, hogy a Szekfű által érvényesített Szent István-i, inkább történeti nemzetfogalom sok tekintetben konzervatív volt, azaz megértőbb és elfogadóbb a történetileg létrejött alakulatokkal, s így a „történelmi, uralkodó” rétegekkel, illetve pozícióikkal szemben.¹¹⁴ Ehhez képest Szabó törekvései több ponton érintkezést mutatnak a népi mozgalom szociális törekvéseivel (Sarló, Márciusi Front, Erdélyi Fiatalok¹¹⁵), azaz egy radikálisabb társadalomátalakító modernizációs program megfogalmazóival. Mindezzel kongruens, hogy Szabó egyre inkább a parasztság története felé fordul, s ez 1945 után kizárólagos kutatási területévé válik.¹¹⁶

Egy ponton azonban közös a két történetészlelélet. (Erre csak a historiográfiai szöveg hívja fel a figyelmet, rámutatva arra, hogy a történészek vagy „narratívák” elemzésénél nem elegendő pusztán a „politikai” nézetek eltérésének analízise,¹¹⁷ azaz a történelem nem csak diskurzus.¹¹⁸) A magyar történetírásban a dualizmus időszakában virágkorát élő, de a két világháború között is erős pozíciókkal rendelkező „nemzeti roman-

¹¹² Szabónak a háború után is jó viszonya volt Kosáryékkal, 1948-as parasztságtörténeti kötetét is ők adták ki, illetve 1947-ben is közölt francia nyelvű tanulmányt a *Revue d'Histoire Comparée*-ban. Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp., 1948.; Étienne Szabó: *Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes. Revue d'Histoire Comparée* 5 (1947) 167–192. A Teleki Intézetben (nem) folytatott népiségtörténeti kutatásokra lásd Kosáry Domokos: *'Kárpát-Európa' kutatás a Teleki Intézetben*. Tóth János interjúja. *Valóság* 26 (1983) 9. sz. 32–41.; Domokos Kosáry: *The Idea of a Comparative History of East Central Europe. The Story of a Venture*. In: *Historians as Nation Builders*. Ed. Dennis Deletard – Harry Hanák. London, 1988. 124–138.

¹¹³ Szabó: *Ungarisches Volk*, 6. Faragó Tamás utal Szabó e német nyelven megjelent munkájára 2012-es összefoglalásában. Gyáni és Romsics értelmezésével szemben – bár nem reflektál rájuk – sokkal kritikusabb, s főként a politikai vonatkozásokat emeli ki. Tamás Faragó: *Historical demography in Hungary. A history of research*. Bp., 2012. 12.

¹¹⁴ Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*; Erős: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*; Erős: *Historicizmus és fantomirodalom*.

¹¹⁵ A népiekhez újabban lásd Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Bp., 2012. Korábbi irodalma: Gyula Borbándi: *Der ungarische Populismus*. Mainz, 1976.; Lackó Miklós: *Népiek tegnap és ma*. In: uő. *Sziget és külvilág*. Bp., 1996. 165–190.; Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Bp., 1989.; Uő: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987*. Bp., 2002.

¹¹⁶ Erős Vilmos: „A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái. *Valóság* 60 (2017) 9. sz. 33–63.

¹¹⁷ Jörn Rüsen: *A történelem retorikája*. In: *Történetelmélet*. I–II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp. 2006. II. 986–998. A német történész itt rámutat arra, hogy számolni kell a források „általánosságá”-val is.

¹¹⁸ Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Bp., 2010.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp., 2015.

tikus” történet szemlélethez¹¹⁹ képest – amely alapvetően politika- és eseménytörténet-centrikus volt, középpontban a hősökkel és áruolókkal –, mindketten egy szintetikus, társadalomtörténeti elemekkel telített és sok aspektusból elemző, így a modern európai történetírás törekvéseivel is érintkező metódust képviseltek.¹²⁰

Az 1945, de különösen az 1948 utáni magyar marxista történetírás¹²¹ visszatért a korábbi, primitívebb politika- és eseménytörténeti pozícióhoz, igaz, most már nem a nemzet, hanem az ennek sokkal szűkebb közösségét megtestesítő osztály (és osztályharc) szemszögét alkalmazva.¹²² Ebben pedig nem jutott hely sem a Szeffű-féle szellemtörténetnek, sem a Szabó (és Mályusz) képviselte népiségtörténetnek. Mindkettő – eltérő intenzitással – csak a rendszerváltás után, különösen azonban a 2000-es években talált újbóli felfedezőkre.¹²³

Függelék

Az alábbiakban közlöm Szeffű Gyulának Szabó Istvánhoz írott két levelét az 1940-es évek elejéről, amelyek további fontos adalékkal szolgálnak kettőjük viszonyának megvilágításához. A levelekben Szeffű köszönetet mond Szabónak *A magyarság életrajza* megküldéséért, s egyben sajnálja, hogy ez nem néhány nappal korábban történt, mert akkor be tudta volna építeni ennek megállapításait készülő kötetébe, az *Állam és nemzet*be. Másrészt felszólítja, hogy Szabó készítse el életrajzát Werbőczy Istvánról a Szeffű által szerkesztett *Magyar életrajzok* számára; ez azonban végül nem valósult meg.

Megjegyzendő még a két történész egymáshoz való viszonyához, hogy Szeffű 1940-ben elismerő recenziót közölt Szabó Istvánnak *A magyar parasztság története* című, akkor publikált könyvéről,¹²⁴ amely egyébként a Szeffűhöz közel álló folyóirat sorozatában, *A Magyar*

¹¹⁹ Steven Bela Vardy: The National Romantic School. In: uő: *Modern Hungarian Historiography*, 121–128.; Erős: *Modern historiográfia*, 139–140.

¹²⁰ Ezzel inkább ellentétes álláspontot fejt ki Diana Mishkova – Bo Strath – Balázs Trencsényi: Regional History as a "Challenge" to National Frameworks of Historiography. The Case of Central, Southeast, and Northern Europe. In: *Transnational Challenges to National History Writing*. Ed. Matthias Middel – Lluís Roura. Basingstoke, 2013. 257–314. [A magyar viszonyokra vonatkozó értelmezés megfogalmazója a tanulmányban Trencsényi Balázs.] Lásd még Erős: *Historicizmus és fantomirodalom*.

¹²¹ Romsics: *Clio bűvöletében*, 356–397.; Erős: *Modern historiográfia*, 377–409. Ebből is következik, hogy óvatosan kell kezelni az újban szélesebb körben elterjedt felfogást, miszerint az 1950-es évek magyar történetírása „nemzeti kommunista” lett volna. Stefan Berger, említett könyvében, szintén ezt a nézetet osztja, de Romsics Ignác összefoglalása is erre épít. Ezzel összefüggő kételyeimet több írásban is kifejtettem. Erős Vilmos: *Bűvölet nélkül – félúton. Elmékedések Romsics Ignác könyvéről. Valóság* 56 (2013) 5. sz. 80–92.; Uő: *A múlt mint történelem. Elmékedések Stefan Berger könyve és a Writing the Nation sorozat kapcsán. Aetas* 34 (2019) 2. sz. 164–174.

¹²² Vö. Erős Vilmos: *Plebs és populus között. Szabó Istvánnak a parasztság koraiújkori történetével kapcsolatos munkái. I–II. Valóság* 60 (2018) 3. sz. 32–58., (2018) 4. sz. 28–58.

¹²³ Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája*. Bp., 2002.; Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok; Szeffű Gyula: Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről*. Bp., 2001. [Reprint Fónagy Zoltán utószavával.]

¹²⁴ Szeffű Gyula: *A magyar parasztság története. Magyar Nemzet* 1940. június 9.

Szemle Kincsestárában jelent meg.¹²⁵ Szekfű különösen azt dicséri ismertetésében, hogy Szabó ábrázolásában jobbágy és földesúr viszonya nem merült ki az „ellenlábás” viszonyban.

1.

H. n., 1942. május 4.

Szekfű Gyula levele Szabó Istvánnak

MTA KIK Ms 5438/157/a.

Igen tisztelt Barátom,
legyen szabad meleg köszönetet mondanom legújabb köteted, 'A magyarság életrajza' megtisztelő szíves megküldéséért. A legnagyobb érdeklődéssel és bizonyára nagy tanulsággal fogom elolvasni. Borzasztóan sajnálom, hogy nem egy-két hónappal előbb jelent meg, hogy felhasználhassam egy rövid nemzetiségi történetben, mely egy könyvnapj kötetemben jelenik meg,¹²⁶ amelyben egyelőre a Magy. Művelődéstörténetben megjelent dolgozataidat¹²⁷ használtam fel. Tudom, hogy különböző utakon értünk a történet műveléséhez s ez a különbség egészen soha se lesz elmosható, de annál jobban esik eddigi munkáidban az objektivitás oly nagy mértéke, aminővel ritkán lehet találkozni, – s amely egyúttal annyira szükséges, hogy a tőlünk eltérő utakon létrejött igazság elhíhető és elfogadható legyen.

Szívesen köszönt igaz tisztelő híved

Szekfű Gyula.

1942. V. 4.

Azt hiszem, Franklin most már számíthat a Verbőczi-kötetre?!¹²⁸

¹²⁵ Szabó István: *A magyar parasztság története*. Bp., 1940. A *Magyar Szemle* ekkori főszerkesztője Szekfű közeli barátja, Eckhardt Sándor volt, akinek a szerkesztésében jelent meg az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötet, amelyben Szabó szintén publikált tanulmányt. (Szabó István: *Nemesség és parasztság Werbőczi után*. In: *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp., 1941. 44–80.) Ugyanez a tanulmány – némi változtatásokkal – megjelent a *Jobbágyok - parasztok* című kötetben is. A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században címmel (237–252). Lásd mindehhez még Erős: *Plebs és populus* között.

¹²⁶ Vö. Szekfű: A nemzetiségi kérdés.

¹²⁷ Szabó: Pusztuló magyarság; uő: A nemzetiségek térnyerése; uő: *Népiségtörténeti tanulmányok*.

¹²⁸ Szabó István Werbőczi életrajzának elkészítésére szerződést kötött Szekfű Gyula sorozatával. Az életrajz azonban nem készült el, csak egy német nyelvű, nagyobb cikk a *Pester Lloyd*-ban, 1944-ben. Vö. Stefan Szabó: Stefan Werbőczi 1455(?)–1541. (Ungarische Bildergalerie) *Pester Lloyd* 1944. február 13.

2.

H. n., 1942. november 19.

Szekfű Gyula levele Szabó Istvánnak

MTA KIK Ms 5438/158.

Igen tisztelt Kedves Barátom,

16-i szíves soraidat kézhez véve, nekem, mint szerkesztőnek nem lehet más gondolatom, mint hogy talán mégsem lenne szükséges lemondanod a Verbőczy életrajzról.¹²⁹ A 10 kötetes tervezett sorozatból a napokban jelenik meg a harmadik és negyedik (Bocskay,¹³⁰ II. Rák. György¹³¹) s egész jó megoszlás lenne, ha Te benne maradnál a sorozatban, s akkor adnád át a kéziratodat, amikor elkészültél vele – esetleg, mint a kilencedik vagy tizedik kötet. Így nem lenne baj, ha akár két év múlva, vagy még később készülnél el vele.

Ezt a megosztási lehetőséget sietek közölni Veled és nagyon örülnék, ha elfogadnád, mely esetben semmi hivatalos vagy ügyleti lépésre nem lenne szükség – én egyszerűen közölném a halasztást Franklinékkal,¹³² de ezzel persze nem akarlak akadályozni más irányú elhatározásodban sem, ha tényleg ragaszkodnál a vállalkozásból való elválás gondolatához.¹³³

Szívesen köszönt és a katonaságnál¹³⁴ minden jót, jó egészséget kíván igaz híved

Szekfű Gyula

XI. 9.

¹²⁹ Ezek szerint Szabó István abban a levélben közölte lemondási szándékát.

¹³⁰ Benda Kálmán: *Bocskai István 1557-1606*. Bp., 1942. (Magyar életrajzok.)

¹³¹ Kósa János: *II. Rákóczi György*. Bp., 1942. (Magyar életrajzok.) Kósa János a Mályusz-féle népiségtörténet (részben Szabó István) heves kritikusa volt, az ebből a célból is megindított *Történetírás* című folyóirat tevékeny munkatársa. Bővebben Erős: A populus bűvöletében. I.

¹³² Már mint a nyomdával. A Szabó Istvánnal kötött szerződés: Szabó István-hagyaték, Szabó István személyi iratai és működésével kapcsolatos iratok 1942–1949, MTA KIK Ms 5438/1-105.

¹³³ Lásd e tanulmányban, 130. j.

¹³⁴ Mint Lukinich Imre leveléből is kiténik, ekkor Szabó katona volt. Lukinich Imre levele Szabó Istvánhoz. 1942. október 20. MTA KIK Ms 5438/147.